

Motiv šišarke na dva spomenika iz Humca kod Ljubuškog

Adnan Busuladžić
Sarajevo

Abstract: Two stone monuments in the shape of pine cones have been found at Humac near Ljubuški, Bosnia and Herzegovina. Pine cones are a fairly common motif, mainly on funerary monuments. They also occur in relief on certain everyday objects, on stele, and in particular on Liburnian cippi, where pine cones were a decorative feature on the calotte-shaped top of the monument. These were small in size, to about 15 cm. Larger pine cones, up to a metre, such as those on tombstones from the Dardanian region, are less common. The stone pine cones from Humac are fairly large, up to half a metre, similar to those from Dardania. This motif has also been recorded on the pyramidal pediment of funerary arae and mausolea, rotundas, urns, and architectural features.

Keywords: pine cone, symbol, funerary monument, cippus/cippi, funerary ara/arae, pyramidal pediment, mausoleum/mausolea, urn, tombstone, architectural feature, Humac, Ljubuški, Bosnia and Herzegovina.

Uvod

U antičkoj zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine nalaze se dva primjerka kamenih spomenika oblika šišarke (inv. br. 208 i inv. br. 209), koji su pronađeni na prostoru općine Ljubuški. Riječ je o do sada nepubliciranim primjercima. Okolnosti njihovog pronalaska nažalost nisu sačuvane. Najvjerovatnije su donesene do Muzeja kao rezultat kolekcionarskih aktivnosti u periodu Austro-Ugarske monarhije. Posebno značajna činjenica je da je riječ o jedinstvenim kamenim ulomcima te da slični spomenici do danas nisu pronađeni na administrativnom prostoru Bosne i Hercegovine.¹ Područje ove općine iznimno je bogato raznovrsnim rimskim materijalom. Najreprezentativniji je svakako primjer vjerovatno vojnog ili nekog drugog javnog objekta većih dimenzija, na lokalitetu Gračine.² Ovaj je

objekat generirao vrlo intenzivnu romanizaciju cijelog područja. Zabilježene su i potvrde o organiziranoj kolonizaciji rimskih vojnika – veterana na prostoru današnje općine Ljubuški.³ Značajan broj pretpostavljenih vila rustika⁴ ide u prilog tvrdnji o prisustvu isluženih rimskih vojnika, koji su dobijali imanja na kojima su nastavljali živjeti po časnom otpustu.⁵ Pored votivnih spomenika koji svjedoče o prisustvu brojnih kultova na području općine Ljubuški,⁶ pronađeni su i različiti nadgrobni spomenici⁷ i grobovi,⁸ keramičke posude, svjetiljke,⁹ oružje, medicinski instrumenti, pokretni sitni predmeti,¹⁰ nakit, oružje,

ili na navedenom mjestu ili u neposrednoj blizini. Atanacković-Salčić 1978, 73-77; Dodig 2005, 209-219; 2011, 327-345.

³ Ferjančić 2002, 107-114, 193, 200.

⁴ Busuladžić 2011, 151-152.

⁵ Ferjančić 2002, 107-114, 183-207.

⁶ Imamović 1977, 320, 326, 338, 394, 398, 400, 416, 436; Dodig 2014, 140-148.

⁷ Atanacković-Salčić 1981, 257-284.

⁸ Atanacković-Salčić 1966, 114-115, 213.

⁹ Busuladžić 2007, 107, 115, 153-156, 178-179, 185.

¹⁰ Busuladžić 2015, 194-196, 198-199.

¹ Na području Bosne i Hercegovine reljefni motivi šišarki zabilježeni su na nekim spomenicima, a na nekim se pretpostavljaju, ali trodimenzionalni primjeri ovih gabarita prema saznanjima autora ovog rada nisu zabilježeni, što će u nastavku rada biti elaborirano.

² I pored iznesenih dvojbi o karakteru objekta čiji su ostaci vidljivi do danas, postojanje vojnog garnizona nije upitno,

alat i oruđe,¹¹ fibule¹² te od nabrojanih predmeta nešto hronološki starije kovanice¹³ i mnogi drugi predmeti.¹⁴ Posebno je potvrđeno prisustvo VII legije na području današnjeg Ljubuškog.¹⁵ Ovako veliki i raznovrstan materijal u značajnoj mjeri olakšava rekonstruiranje slike intenziteta života na tom području u rimsko doba.

Među otkrivenim nadgrobnim obilježjima posebno mjesto zauzimaju dva kamena spomenika u vidu šišarke, koji samo upotpunjuju raznolikost običajne prakse i posigurno etničke šarolikosti.¹⁶

Pojava motiva šišarke s plintom i analiza naših primjeraka

Kameni spomenici koji su predmet analize u ovom radu predstavljaju dijelove nekog većeg spomenika. Rađeni su od lokalnog kamena. Primjerak (inv. br. 208, Sl. 1) je izrađen u plitkom reljefu. Na donjem dijelu vidljiva je jednostavno profilirana baza iznad koje je šišarka. Ljuspe su urađene rombično. Visina šišarke je 49 cm, obim 95 cm. Na dnu nema utora. Druga je šišarka (inv. br. 209, Sl. 2) od kamena žute boje, također izrađena u plitkom reljefu. Na donjem dijelu nema baze kakva postoji kod prethodnog primjera. Ljuspe su urađene rombično te više podsjećaju na mrežu. Šišarka je urađena nevješto. Visina i ovog primjerka iznosi 49 cm, a obim šišarke također 95 cm. Na dnu, kao i u prethodnom primjerku, nema utora. Iznesene činjenice ukazuju na to da su oba primjerka ujednačenih dimenzija

¹¹ Busuladžić 2014, 247, 250, 252, 254, 264, 270, 273, 277, 279, 282, 284-285, 291, 293-296, 299-301, 304, 309, 316, 318, 320, 324-325, 381, 395.

¹² Busuladžić 2010, 128-129, 131, 137-141, 144-145, 148-149, 156, 173-174, 178, 183-184, 186, 196, 199-200, 208, 226.

¹³ Dragičević 2014, 95-111.

¹⁴ Najveći dio navedenih predmeta predstavljaju slučajni nalazi i pohranjeni su u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine. Izuzetak predstavljaju pokretni nalazi s lokaliteta Gračine koji su pronađeni u sklopu sistematskih istraživanja. Ovi su artefakti pohranjeni u franjevačkom samostanu na Humcu i izloženi su u sklopu stalnog postava. U ovom samostanu se također nalaze mnogobrojni predmeti koji su dopremljeni kao slučajni nalazi iz bliže ili dalje okoline Ljubuškog.

¹⁵ Tončinić 2011, 173-174.

¹⁶ Tako nam epigrafski natpisi govore o prisustvu Italika i naseljenih veterana s Istoka. O tome vidi: Ferjančić 2002, 109.

Sl. 1. Kamena šišarka (inv. br. 208)

i izgleda te da se osnovna razlika očituje u vrsti, odnosno boji kamena.

Šišarka predstavlja izdanak četinarara koji nosi reproduktivne plodne listiće, poznate kao spore. Šišarke su jednospolne, a u najvećem broju slučajeva oba se spola nalaze na istom stablu. Takve se biljke nazivaju jednodomne, dok su dvodomne one vrste četinarara koje imaju samo jedan tip šišarki na stablu. Muški oblici šišarki u najvećem broju biljnih vrsta više su zeljasti, dok su ženski oblici drvenasti. Unutar ovih ženskih šišarki razvijaju se i sjemena.¹⁷ U familiji borova postoje zaštitne te plodne ljuspe. Kako šišarka sazrijeva, tako se ljuspe otvaraju i izbacuju sjemenke.¹⁸ Upravo ovaj proces predstavlja trenutak plodnosti, što je predstavljalo simbol na sepulkralnim spomenicima i zbog čega su prikazi šišarke bili česta pojava na rimskim grobnicama.¹⁹ Još je Plinije Stariji pisao o vrsti bora koji ima ši-

¹⁷ Slična morfologija je kod svih crnogoričnih vrsta. Vidi: Ballian / Halilović 2016, 28-29, 64-89.

¹⁸ Šilić 2005, 18-44.

¹⁹ Cumont 1966, 219 i dalje.

Sl. 2. Kamena šišarka (inv. br. 209)

šarke koje dozrijevaju tokom cijele godine. Zato su stari Grci i Rimljani smatrali ovaj plod simbolom plodnosti i razmnožavanja te vječne obnove životnih ciklusa.²⁰

Ovaj plod crnogoričnih stabljikastih biljnih vrsta našao je svoje mjesto i u antičkoj umjetnosti i ikonografiji. Floralni dekorativni element borove šišarke razmjerno je često zastupljen na vrlo raznorodnim predmetima koji se datiraju kroz čitav antički period. U najvećem broju slučajeva riječ je o keramičkim posudama, prvenstveno svjetiljkama, arhitektonskim ukrasnim elementima te posebno sepulkralnoj plastici, stelama (Tab. 2, Sl. 1)²¹ i cipusima. Kada su u pitanju svjetiljke, evidentirana je čitava skupina onih koje pripadaju posebno izdvojenom tipu figuralnih svjetiljki – među kojima i one u obliku šišarki.²² U obliku sepulkralne plastike, šišarke su konstatirane kao dio reljefne dekoracije u sklopu većeg prikaza na nadgrobnom spomeniku, kao domi-

²⁰ Colin 2004, 42-43.

²¹ Dobruna-Salihu 1990, 246, Sl. 4.

²² Busuladžić 2007, 83.

nantan ili jedini dekorativni detalj, kakvi su upravo naši primjerci. Prikaz borove šišarke Rimljani su po svemu sudeći preuzeli iz starije etruske tradicije.²³ U prilog ovoj tvrdnji idu i pronađeni nalazi kvadratnih cipusa, koji su posjedovali šišarke raznih veličina, a koje su koncentrirane u etrusko-lacijskom području. U hronološkom kontekstu ovakvi ukrasni detalji počeli su se u različitim formama izrađivati još u republikansko doba. Kada je u pitanju način izrade, mogu se primijetiti dvije osnovne razlike. U starijoj varijanti, koja je više vezana za etrusku epohu, šišarke su izrađivane na način koji više podsjeća na mrežu, plošne izrade. U mlađim rimskim izvedenicama šišarka dobija pravi izgled, jasnih reljefno istaknutih ljuspi.²⁴ Motivi bora i borove šišarke vežu se primarno za kult umrlih. U kontekstu sepulkralne plastike njihovo se primarno značenje odnosilo na značenje besmrtnosti i uskrsnuća.²⁵ Bor i borova šišarka imali su posebno važnu ulogu u metroačkom kultu.²⁶ Šišarka četinara se veže i za pojavu kulta Atisa.²⁷ Prema jednoj verziji mita, nakon samokastracije i smrti, na grobu Atisa su izrasli borovi. Neprestani rast šišarki simbolizirao je njegov vječni život.²⁸ U indirektnom značenju za boginju Kibelu²⁹ se također veže drvo četinara. S obzirom na to da su ova dva božanstva bila u direktnoj konekciji, drvo četinara i plodovi mogu se tumačiti u istom povezanom kontekstu.³⁰

Pored navedenih kultova, šišarka se u ikonografskom smislu veže i za kult Sabazija.³¹ Naime, na mnogobrojnim prikazima Sabazijeve ruke su prikazane sa šišarkama, što navodi na zaključak da su ovi plodovi bili jedan od najvažnijih atributa ovog božanstva.³² Šišarka je kod kulta Sabazija bila simbol plodnosti i novog života.³³ Iz vida se ne smije izgubiti ni činjenica da su stanovitu iko-

²³ Dobruna-Salihu 1990, 239-240.

²⁴ Ibid.

²⁵ Ibid., 240.

²⁶ Ibid.

²⁷ O Atisu vidi: Paulys-Wissowa 1896, 2247-2251; Imamović 1977, 273-277, 442-446; Nikoloska 2010; 2013, 507-527; 2015, 257-279.

²⁸ Colin 2004, 43.

²⁹ Marić 1933, 76.

³⁰ Dobruna-Salihu 1990, 240.

³¹ O Sabaziju vidi: Paškvalin 1961, 203-209; Pilipović 2011, 121; Busuladžić 2017, 22-25.

³² Imamović 1977, 264-268.

³³ Pilipović 2011, 121.

nografsku ulogu šišarke³⁴ imale i u kultu boga Dioniza,³⁵ gdje su bile jedan od atributa.³⁶ Grčki Dioniz³⁷ i njegova rimska varijanta Bakhus³⁸ često su prikazivani kako drže štapove koji su na vrhu imali borovu šišarku kao simbol plodnosti.³⁹

Kao ikonografski simbol, Rimljani su u I stoljeću izgradili veliku bronzanu šišarku, koja je predstavljala prijeko potrebnu plodnost. Riječ je o djelu koje je bilo visoko oko četiri metra. Prema sačuvanoj tradiciji, šišarka je stajala na istaknutom mjestu u sklopu rimskodobne fontane⁴⁰ u blizini Panteona i Izidina hrama (Tab. 1, Sl. 4).⁴¹

I u starijim kulturama šišarka je korištena kao simbol različitih pojava i karakteristika. Na mnogobrojnim pronađenim spomenicima i reljefima bogovi ili vladari prikazivani su sa šišarkama koje se nalaze na palicama, u rukama ili njihovoj neposrednoj blizini. Tako su s borovom šišarkom u ruci prikazivani babilonski bog Marduk⁴² i Tammuz,⁴³ čija se ikonografija i simbolika povezuju s mitovima o Ozirisu.⁴⁴ Na vrhu štapa egipatskog boga Ozirisa⁴⁵ također je prikazivana šišarka,⁴⁶ što se opet može staviti u korelaciju s povezivanjem i preplitanjem imena ovih božanstava i njihovih sudbina. Različiti oblici šišarki bili su prisutni i u kasnijem srednjovjekovnom periodu, gdje su predmeti svakodnevne upotrebe poput naušnica imali ukrasne detalje u obliku šišarke.⁴⁷

Predmet istraživanja u ovom radu predstavljaju dva kamena, do sada nepublicirana, pronađena na području današnje općine Ljubuški, tačnije, na lokalitetu Humac (Sl. 1 i Sl. 2). Analiza navedenih artefakata, iako vrlo nezahvalna, ukazuje na više mogućnosti koje se u odnosu na

argumente mogu u većoj ili manjoj mjeri prihvatiti kao relevantne.

1. Prema jednoj opciji, riječ je o gornjim dijelovima liburnskih cipusa.⁴⁸
2. Drugo mišljenje ove elemente determinira kao dijelove nadgrobnih ara⁴⁹ ili piramidalnih kruništa većih nadgrobnih ara,⁵⁰ odnosno cipusa.⁵¹
3. Uvjetne analogije mogu se izvesti i iz pronađenih sepulkralnih spomenika tipa rotondi ili⁵²
4. dijelova grobnih stupova,⁵³
5. dijelova urni,⁵⁴
6. dijelova stela⁵⁵ te
7. dijelova nekih većih nadgrobnih zdanja, odnosno mauzoleja.⁵⁶
8. Posljednja mogućnost odnosi se na tumačenje da je riječ samo o arhitektonskim elementima iz obližnjeg rimskog objekta.

Liburnski cipusi⁵⁷ su specifičan tip nadgrobnih spomenika karakterističan za prostor Liburnije.⁵⁸ S obzirom na raširenost, konstatirano je postojanje tri zasebne grupe: krčke,⁵⁹ zadarske i aserijatske.⁶⁰

U odnosu na oblik, osnovna podjela cipusa je na cilindrične i oblika kvadra.⁶¹ Ovi posljednji su i najzastupljeniji na prostoru današnje Bosne i Hercegovine, ali i području jugozapadne i zapad-

³⁴ Gabričević 1987, 132.

³⁵ Dobruna-Salihi 1990, 240; Busuladžić 2016, 144.

³⁶ Schober 1923, 215.

³⁷ Busuladžić 2016, 144.

³⁸ Pilipović 2011, 15-57.

³⁹ Busuladžić 2016, 175-176, Tab. 23.

⁴⁰ Sve detalje u vezi s ovim spomenikom vidi u: Greenlee 2014, 18-42, 70-96, 109, Fig. 1.1. 1.2.

⁴¹ Danas se ovaj spomenik nalazi u Vatikanu. O antičkim znamenitostima Rima i Vatikana vidi: Grupa autora 1970; Portella 2000.

⁴² Roscher 1894-1897, 2340-2371.

⁴³ Uranić 2005, 12, 24; Roscher 1915, 46-71.

⁴⁴ O njegovoj povezanosti s antičkom tradicijom vidi: Srejović / Cermanović 2000, 164, 243, 245.

⁴⁵ Roscher 1925, 129-139.

⁴⁶ O Ozirisu vidi: Wilkinson 2003; Uranić 2005, 82-90.

⁴⁷ Miletić 1963, 163.

⁴⁸ Generalno govoreći, cipusi su predstavljali nadgrobnii spomenik s udubljenjima za libacije. Najreprezentativniji su oni iz Akvileje, koji su služili i kao model za mnoge primjerke na istočnoj obali Jadrana. Ovi spomenici imali su kapu na kojoj su između mnogih figura često bile postavljene i šišarke. Srejović 1997, 169-170.

⁴⁹ Kurilić 2007, 88.

⁵⁰ Maršić 2006, 105-126.

⁵¹ Paškvalin 2012, 299-300.

⁵² Starac 2000a, 246.

⁵³ Belaj / Migotti 2011, Sl. 14.

⁵⁴ Tirelli 1986, 793-808.

⁵⁵ Paškvalin 2012, 85.

⁵⁶ Maršić 2006, 105-126.

⁵⁷ Cipusi, kao kulturnohistorijska pojava rimskog perioda, definiraju se kao nadgrobnii spomenici te se zajedno s titulima, urnama, stelama, sarkofazima i grobnim arama klasificiraju u kategoriju antičkih sepulkralnih spomenika. Zavisno od tipa, na njima vrlo često postoje različiti natpisi, ali i mnogobrojne ikonografsko-simbolične predstave. Paškvalin 2012, 257-347.

⁵⁸ Fadić 2006, 73-104.

⁵⁹ Fadić 1989, 51-59.

⁶⁰ Fadić 1990, 209.

⁶¹ Paškvalin 2012, 271-272.

ne Srbije i sjeverne Crne Gore, odnosno na neka-
dašnjem istočnom dijelu provincije Dalmacije.⁶²

Cilindrični primjerci osobito su karakteri-
stični na liburnskom⁶³ ili prostoru koji im je gra-
vitirao,⁶⁴ gdje je konstatiran značajan broj ovih
spomenika. Jedna od njihovih osnovnih karak-
teristika, pored spomenutog cilindričnog tijela,
jest vrh, koji se u različitim inačicama završavao
u obliku šišarke (Tab. 1, Sl. 1).⁶⁵

Pored liburnskih,⁶⁶ šišarke su izrađivane i na
grupi nadgrobnih spomenika koncentriranih na
prostoru crnogorske obale.⁶⁷ Ovi su spomenici
poznati kao kubo-konični.⁶⁸

Kada se govori o načinima izrade liburnskih
cipusa, iako najveći dio bilježi monolitne pri-
mjerke,⁶⁹ konstatirani su i primjerci koji su izra-
đivani iz dva odvojena dijela. Prvi dio predstav-
ljao je cilindrično tijelo, a drugi gornji dio – kalota
je izrađivana samostalno te na različite načine
nasađivana na donji dio.⁷⁰

S obzirom na to da su u našem slučaju saču-
vani samo završni dijelovi – ukrasi oblika šišarke

ili pinije, ovaj element ostaje kao jedini izvor za
analizu i iznošenje argumenata o ovim sačuva-
nim ulomcima. Kao što je već rečeno, kod veli-
kog broja liburnskih cipusa na vrhu kalote bili
su ukrasni detalji u obliku borove šišarke te u
manjem broju oblika gljive. Ovaj završni ukras je
poput akroterija stajao na samom vrhu. Ovaj vid
ukrasa posebno je bio karakterističan za aserijat-
sku skupinu liburnskih cipusa, dok se kod zadar-
ske i krčke skupine ne javlja.⁷¹

Ono što dekorativni element šišarke ovog
spomenika čini iznimno osjetljivim jest to da
se nalazi na samom vrhu, spojen uskim grlom,
često profiliranim, s kalotom, te je protokom
vremena bio najizloženiji oštećenjima i odvaj-
anju od kalote. Ova prstenasta profilacija bila je
izrađena u obliku tordirane trake – konopca.
Primjerci šišarki – pinija pokazuju razlike u kva-
liteti izrade, ali i oblicima tijela i ljušpi šišarke.
Tako su zabilježeni slučajevi u dubokom i plit-
kom reljefu,⁷² tijela jajolikih i loptastih oblika. Svi
do danas pronađeni primjerci pokazuju, s većim
ili manjim oscilacijama, ljušpe oblika rombova.⁷³

I kada je riječ o prikazivanju detalja borovih
šišarki kod drugih rimskih spomenika, načini
izrade i oblika ne odstupaju previše od prak-
se koja je primjenjivana kod liburnskih cipusa.
Tako su šišarke kod stela konstatirane u formi
romboidno-ovalnih ili poligonalnih oblika, po-
redane u vodoravne paralelne redove koji su se
međusobno ispreplitali. Ovim načinom šišarke
su upravo dobijale oblik vjeran prirodnom pri-
mjerku.⁷⁴

U teritorijalnom smislu, pronađeni arheo-
loški artefakti potvrđuju da je ovaj floralni de-
talj, posebno na sepulkralnim spomenicima, bio
razmjerno široko rasprostranjen, od područja
Histrije, Liburnije,⁷⁵ Dalmacije – posebno južnih
i istočnih dijelova,⁷⁶ Norika, Panonije, sjeverne
Italije, Galije, pa sve do kasnijeg područja Darda-
nije, Gornje i Donje Mezije, Dakije, Donje Ger-
manije i Makedonije, gdje se javlja na stelama i
drugim tipovima spomenika.⁷⁷

⁷¹ Ibid., 222.

⁷² Stanje izrade borovih šišarki i na drugim spomenicima
pokazuje vrlo slične elemente. Dobruna-Salihi 1990, 236-
237.

⁷³ Fadić 1990, 222.

⁷⁴ Dobruna-Salihi 1990, 237.

⁷⁵ O Histriji i Liburniji vidi: Starac 1999; 2000.

⁷⁶ Vasić 1973, 251.

⁷⁷ Dobruna-Salihi 1990, 237-238, 242, napomene 39 i 40.

⁶² Mnogobrojni spomenici kvadratnog oblika, definirani
kao cipusi, u unutrašnjosti provincije Dalmacije najvjero-
vatnije predstavljaju dijelove kompozitnih ara kojima nedo-
staju postolje i kruništa te bi značajan dio takvih spomenika
otkrivenih u unutrašnjosti provincije Dalmacije praktički
trebalo atribuirati prvenstveno kao are, a ne kvadratne ci-
puse. O tome vidi N. Cambi 2012, 13.

⁶³ Osnovne karakteristike ovih spomenika odnose se na ci-
lindrični oblik. Liburnski cipus ima tijelo spomenika koji,
zavisno od svakog pojedinačnog slučaja, posjeduje prstena-
ste baze i profilacije donjeg i gornjeg dijela tijela, natpisno
polje i reljefni prikaz te prstenasti završetak koji se nalazi
između tijela i kalote, odnosno gornjeg dijela spomenika,
koji je dekoriran nizom skvama i prstenastom bazom. Treći
dio, odnosno vrh, bio je izveden u vidu šišarke te je posjedo-
vao prstenastu profilaciju. Fadić 1990, 216-222. Na njima su
često bila i natpisna polja koja su posebno interesantna, jer
se na temelju analize njihovog sadržaja može dobiti mno-
go podataka putem kojih se nerijetko mogu rekonstruirati
etnički, društveni, religijski i statusni podaci. Kurilić 2010,
131-274; Fadić 1990, 222-242; 1991, 177-190; 1992, 88-95.

⁶⁴ Fadić 1990, 209-301; 1991, 169-213, 83-109.

⁶⁵ Liburnski cipusi su u najvećem broju slučajeva služili kao
nadgrobnih spomenici. U manjem broju slučajeva zabilježeni
su i primjeri koji su imali funkciju i *osuarija*. Kod takvih
primjeraka zabilježene su šupljine koje upućuju na realnu
mogućnost da su služile za pohranu osteoloških ostataka
umrlih. Vidi: Fadić 1990, 215; Suić 1950/51, 61-62.

⁶⁶ Cambi 2002, 156.

⁶⁷ O navedenom području Boke Kotorske u arheološkom
kontekstu vidi: Buzov 2009/2011, 467-486.

⁶⁸ Dobruna-Salihi 1990, 239.

⁶⁹ Suić 1950/51, 60.

⁷⁰ Fadić 1990, 215.

I pored činjenice da su najčešći motivi na cilindričnim cipusima, ovakvi oblici dekoracije poznati su i s četvrtastih cipusa i ara, kao i drugih sepulkralnih spomenika.⁷⁸ Ovo se posebno odnosi na njihovu pojavu i na zabatima ili iznad zabata stela.⁷⁹ Kada su u pitanju stele, zabilježeni su primjeri kada je na vrhovima zabata stela bio manji kvadratični prostor koji je vjerovatno služio za postavljanje šišarke. Ovakav se pinus izrađivao odvojeno i postavljao na stele. Motivi šišarke zabilježeni su i na stelama koje su pronađene na području današnje Hercegovine.⁸⁰

U rjeđem broju slučajeva nadgrobnne are mogle su imati izrađene dekoracije od reljefnih, pa do stiliziranih primjera šišarki.⁸¹ Veće dimenzije naših primjeraka daju najslabije analogije upravo u nadgrobnim arama s dardanskog prostora (Tab. 1, Sl. 3 i Sl. 3a).⁸² Time je i analiza ova dva primjerka koji odstupaju od prakse, s prostora današnje Bosne i Hercegovine, dakle, u prostoru susjednom istočnoj obali Jadrana, značajnija.

Analizirajući naša dva primjerka, od iznimne je važnosti imati na umu dimenzije samih šišarki. Vrhovi šišarki na liburnskim cipusima aserijske skupine, kao i grupacije poznate kao kubo-konični cipusi, pokazuju da je riječ o dijelovima spomenika, odnosno konstruktivnim elementima spomenika manjih dimenzija od 15-ak centimetara visine.⁸³ To su ukrasni detalji koji su se nalazili na samom vrhu kalote te su manje dimenzije bile očekivane. Slične manje dimenzije šišarki zabilježene su i kod niza spomenika sepulkralne prirode pronađenih u unutrašnjosti Carstva, na rubnom području Dalmacije⁸⁴ te prostoru Dardanije.⁸⁵ Naši primjerci pronađeni na lokalitetu Humac u općini Ljubuški pokazuju značajno veće dimenzije. Naime, njihova visina iznosi gotovo 50 centimetara, a obim gotovo jedan metar. Na temelju ovih podataka možemo s iznimno velikim stepenom vjerovatnoće ustvrditi da nije riječ o elementu s liburnskog cipusa. Najslabiji primjerci većih dimenzija pronađeni su na dardanskom tlu, odnosno južnom prostoru

provincije Gornje Mezije, što upravo ide u prilog ovoj tvrdnji. Dardanski primjerci pronađeni na lokalitetima Peć i Skupi imaju visinu od 69, 71, 73 i 87 centimetara (Tab. 2, 2-5).⁸⁶ Ovakvo masivni primjerci predstavljaju najslabije analogije našim primjercima. Elementi koji se ne podudaraju između naših primjeraka i šišarki pronađenih u Dardaniji prvenstveno se odnose na baze. Kod dardanskih primjeraka baze su široko postavljene, a neki primjerci posjeduju i nogice.⁸⁷ Kod primjeraka pronađenih na Humcu u Ljubuškom, jedan primjerak nema bazu (Sl. 2), dok je kod drugog primjerka baza neposredno ispod tijela šišarke bez ikakvih ukrasa, izrađena u obliku jednostavne profilacije (Sl. 1), za razliku od primjera koji su konstatirani kod liburnskih cipusa.⁸⁸

Analiza primjeraka šišarki pronađenih na prostoru Humca ukazuje na to da su oni najvjerovatnije predstavljali dio spomenika koji je naknadno ugrađivan na donji dio. Na temelju iznijete tvrdnje može se pretpostaviti da šišarke nisu bile dio monolitnog spomenika, nego su ugrađivane na donju podlogu. Iako je riječ o širim analogijama, rješenja koja su podrazumijevala postojanje pravougaone podloge, koja je služila za postavku dekorativnog elementa, prisutne su na prostoru unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije.⁸⁹ Ovakva rješenja nisu bila nepoznata, a upravo su primjerci pronađeni na području Gornje Dakije⁹⁰ i Donje Dakije⁹¹ potvrdili da su ovi floralni dekorativni samostalni elementi bili na različite načine fiksirani na dio spomenika. Način fiksiranja je poput i drugih elemenata mogao biti uz pomoć utora⁹² ili su same šišarke mogle biti uglavljivane u donje dijelove koji su imali neku vrstu profilirane ivice. U tom slučaju, riječ je najvjerovatnije o piramidalnim spomenicima na čijim su se vrhovima nalazila ovakva ukrasna rješenja.⁹³ Ovakvi piramidalni spomenici pretpo-

⁷⁸ Ibid., 235-240.

⁷⁹ Ibid., 235.

⁸⁰ Paškvalin 2012, 85.

⁸¹ Kurilić 2007, 88.

⁸² Jovanova 2013, 717-718, 725-726, Sl. 10-11.

⁸³ Fadić 1990, 222, 259; Dobruna-Salihu 1990, 239.

⁸⁴ Vidi napomenu 76.

⁸⁵ Dobruna-Salihu 1990, 237.

⁸⁶ Ibid., 246, 247.

⁸⁷ Ibid., 237-238.

⁸⁸ Fadić 1990, 216-222.

⁸⁹ Patsch 1914, 164, Sl. 26. 27; Sergejevski 1934, 35; Zotović 1995 i drugi.

⁹⁰ Florescu 1930, 116, Fig. 57, 134-136, 142-143.

⁹¹ Florescu 1942, 18, br. 11, Sl. 3, br. 12, Sl. 4, 19-20, br. 13, Sl. 5, 21, br. 14, Sl. 6.

⁹² Maršić 2009, Tab. 3, 3. Tab. 4, 1. Tab. 8, 3; Busuladžić 2015a, 15, Tab. 2, 2-4.

⁹³ Dobruna-Salihu 1990, 238.

stavljeni⁹⁴ su i na prostoru današnje Bosne i Hercegovine.⁹⁵ Na pokušajima rekonstrukcije nekih piramidalnih spomenika drži se da su na vrhu bili ukrašeni šišarkama.⁹⁶ U prilog tvrdnji da je riječ o samostalno urađenim dijelovima koji su naknadno ugrađivani na neki spomenik ide i činjenica da na našim primjercima nema nikakvog traga, dijela ivice i slično, s donje strane, koji bi ukazivao na to da je riječ o odbijenom dijelu veće cjeline. Zahvaljujući ovoj činjenici može se pretpostaviti da su naše šišarke bile postavljene kao samostalni elementi na spomenik. Sadašnje stanje očuvanosti bez utora, obrađenog dna, bez tragova olova, usmjerava na jedini mogući logičan zaključak da su naše šišarke postavljene na donji dio spomenika u udubljenja s profiliranim nešto uzdignutijim ivicama.

Pitanje na koje se može dati samo hipotetski odgovor jest karakter samog spomenika na kojem su šišarke stajale. U najvjerojatnijem odgovoru, a na temelju uvjetno sličnih analogija, može se pretpostaviti primarno sepulkralni karakter. Na prostorima istočnih i jugoistočnih dijelova provincije Dalmacije pronađeni su spomenici kockastog oblika, na kojima su stajali piramidalni završeci.⁹⁷ Na takvim spomenicima, odnosno piramidalnim završecima, odavno se već pretpostavlja da su bile prisutne fiksirane šišarke kao dekorativno rješenje (Tab. 1, Sl. 2).⁹⁸ Među rješenjima za atribuciju mogu se spomenuti i primjeri nadgrobnih kocki na mnogim lokalitetima, koje su mogle imati piramidalni dodatak. Ovakva su rješenja posebno karakteristična za područje oko rijeke Drine.⁹⁹ Lokaliteti Jabučja, Kalenića, Požege, Otanja, Glumača, Užica, Velikog Gostilja, Ustikoline i Skelana samo su neki od lokaliteta gdje su ovi spomenici pronađeni.¹⁰⁰ Prostor uz rijeku Drinu poznat je po različitim tipovima cipusa i stela na kojima su konstatirani mnogobrojni ukrasni detalji.¹⁰¹

⁹⁴ Riječ je samo o pretpostavkama na temelju analogija. Pronađeni spomenici u znatnom su stepenu oštećeni te se sami završetak samo pretpostavlja. Vidi: Sergejevski 1934, 35; Paškvalin 2012, 300.

⁹⁵ Paškvalin 2012, 299-300.

⁹⁶ Sergejevski 1934, 35.

⁹⁷ Paškvalin 2012, 300.

⁹⁸ Sergejevski 1934, 35, Sl. 14.

⁹⁹ Zotović 1995, 9.

¹⁰⁰ Jovanović 1985, 61-63.

¹⁰¹ Vasić 1973, 123-130, 136.

Jedno od rješenja koje se može predložiti odnosi se na mogućnost da u ovom radu analizirane šišarke predstavljaju dio piramidalnog kruništa nekog većeg nadgrobnog objekta, vjerovatno manjeg mauzoleja ili možda veće are. Slična rješenja piramidalnih kruništa s dekorativnim elementom i šišarkama pronađena su u okolici Asserie.¹⁰²

Ponuđeno rješenje funkcije ovih primjeraka moglo bi se tražiti i u primjerima spomenika oblika grobnih ara na koje su bile ugrađene šišarke. Najbliži prijedlog u smislu komparativnih primjeraka možemo pronaći na nadgrobnim arama pronađenim na lokalitetu *Colonia Flavia Scupinorum*. Na navedenom lokalitetu pronađena su dva vrlo analogna primjera na koje su ugrađene šišarke velikih dimenzija (Tab. 1, Sl. 3 i Sl. 3a).¹⁰³ Možda bi se u ovim primjerima mogli pronaći odgovori o karakteru naših dekorativnih šišarki.

Jedna od opcija u kontekstu rješavanja karaktera naša dva spomenika je i mogućnost da je riječ o grobnim stupovima. U prilog atribucije da je riječ o grobnom stupu uvjetne komparacije nam daju i primjeri pronađeni na lokalitetu Starog grada u Ivancu u Hrvatskoj,¹⁰⁴ koji svoje uzore imaju u noričkim grobnim stupovima.¹⁰⁵

Među mogućim rješenjima u smislu analogija mogu se spomenuti i rotone s koničnim krovom na čijem je vrhu stajala šišarka, a i sam konični krov rotone bio je ukrašen motivom šišarkinih ljuspi.¹⁰⁶ U ovom slučaju riječ bi mogla biti o monumentalnijim arhitektonski složenijim spomenicima inspiriranim helenističkim mauzolejima i grobnim hramovima.¹⁰⁷

Posljednje od mogućih rješenja za naše šišarke je i da je riječ o elementima koji su bili prisutni na urnama. Dekorativna rješenja urni sa šišarkom u punoj plastici također nisu nepoznanica. Takve šišarke kao dio pokrova urne ili središnjeg akroterija zabilježene su na prostoru Altina, Concordie i drugih mjesta.¹⁰⁸ Osnovni nedostatak ovog prijedloga je u dimenzijama naših primjeraka, koji su znatno veći.

¹⁰² Maršić 2006, 112, Sl. 6.

¹⁰³ Jovanova 2013, 717-718, Tab. 725, Sl. 10, 726, Sl. 11.

¹⁰⁴ Belaj / Migotti 2011, 161, Sl. 14.

¹⁰⁵ Kremer 2001, Abb. 166.

¹⁰⁶ Starac 2000, 246, Sl. 24.

¹⁰⁷ Ibid., 242-243.

¹⁰⁸ Tirelli 1986, 794.

U svakom slučaju, sepulkralni karakter ostaje najvjerovatniji, bez obzira na tip spomenika na koji su šišarke bile ugrađene. Vrlo je moguće da je riječ o nekoj kasnoantičkoj reminiscenciji ara s piramidalnim kruništem, koji svoje uzore imaju u Akvileji.

Najmanje vjerovatnom ostaje otvorena mogućnost da je riječ o arhitektonskim elementima s nekog profanog zdanja ili možda samog objekta u Humcu. Zbunjujuća činjenica koja ostavlja mogućnost za eventualne nove reinterpretacije odnosi se na podatak da su naši primjerci dobro obrađenog ravnog dna, što isključuje mogućnost da je riječ o devastiranom elementu monolitnog spomenika. Također, nepostojanje utora i tragova olova ukazuje na to da primjerci nisu učvršćivani klasičnim načinom, kada su u pitanju višedjelni spomenici. S druge strane, moguća je i situacija da su šišarke u vidu spolija kasnije tretirane u smislu obrađivanog dna, kako bi u sekundarnoj funkciji bile aplicirane na neke druge objekte, vjerovatno u periodu kasne antike, što ne bi bila neobična situacija.¹⁰⁹

Ostaje otvoreno pitanje o etničkoj i društvenoj pripadnosti i kontekstu pokojnika ili najbližih osoba u kojem su živjeli, radili i djelovali te podigli ove spomenike na prostoru današnjeg Ljubuškog. Dodatni hendikep predstavlja i činjenica da pored šišarki nije pronađen donji dio niti natpis, pa svi ponuđeni odgovori ostaju otvoreni. S obzirom na to da su u pitanju slučajni nalazi, kontekst je također nepoznat, osim lokaliteta navedenog u inventarnoj knjizi.¹¹⁰

Već iz analize same lokacije može se ustvrditi znatan uticaj koji je na izradu spomenika mogla imati vojna baza na Humcu, u čijoj su neposrednoj blizini spomenici i pronađeni. Prisustvo vojnih jednica i šarolik etnički sastav posigurno je morao ostaviti velikoga traga na mnoge segmente, pa tako i segment sepulkralne običajne prakse. Dodatni dokaz o vrlo realnom uticaju koji se širio iz susjednih područja u široj okolini Zadra jest i aserijska skupina nadgrobnih spomenika cipusa, na kojima je potvrđeno prisustvo šišarke. S obzirom na to da su ovi dekorativni elementi bili zastupljeni na spomenicima na području koje gravitira području današnje Hercegovine,

može se vrlo realno pretpostaviti postojanje međusobnih prožimanja, ako ne u direktnom, onda barem u indirektnom smislu. Isti je slučaj i kada govorimo o mogućnosti determinacije naših šišarki kao dijelova nadgrobnih ara s piramidalnim dodatkom i šišarkom na vrhu, kakvi su zabilježeni na prostoru uz rijeku Drinu, ali i svih drugih nabrojanih rješenja poput urni, stela, nadgrobnih ara, rotondi i mauzoleja, čiji su uzori konstatirani na sjeveroitalijanskom području, prostoru obje Dakije, Norika, istočne obale Jadrana i drugih prostora, odakle su vojnici iz obližnjeg vojnog zdanja mogli biti porijeklom. Datacijski okvir njihovog korištenja u različitim kategorijama sepulkralne plastike može se precizirati u širok period I pa kroz čitavo III stoljeće.¹¹¹

Zaključak

Dva kamena spomenika koji su bili predmet obrade u ovom radu po svemu sudeći su fragmenti jednog većeg spomenika. Njihova formalna i ukrasna koncepcija i simbolika te hronološki okvir ostaju na razini hipotetičkog, ostavljajući pritom podjednako aktuelnim više prijedloga o karakteru ovih primjeraka. Na temelju iznesene analize može se dati nekoliko osnovnih činjenica, koje usmjeravaju na mogući zaključak o atribuciji naših kamenih primjeraka šišarki.

Na prostoru današnje općine Ljubuški, na lokalitetu Humac, pronađena su dva kamena ukrasna elementa oblika borove šišarke. Riječ je o jedinstvenim nalazima na tlu današnje Bosne i Hercegovine. Za jedan primjerak može se ustvrditi bolja izrada i bolji kamen (Sl. 1), dok je drugi primjerak izrađen od lošijeg žutog kamena i lošije izrade (Sl. 2). Oba spomenika su monumentalnijih ujednačenih dimenzija koje se kreću od 49 cm visine i 95 cm obima.

Borove šišarke zabilježene su kao ukrasni detalj na različitim spomenicima, primarno sepulkralnog karaktera. Njihovi prikazi mogu se definirati u formi reljefa te kao puni trodimenzionalni spomenik. U formi reljefa posebno su karakteristične u ukrašavanju stela, i to najčešće u okvirima zabata, ali i edikula. U manjem broju slučajeva trodimenzionalni primjerci konstatirani su i na vrhovima stela.

¹⁰⁹ Maršić 2006, 107, 111.

¹¹⁰ Nažalost, nisu nam poznate okolnosti pronalaska, tačna lokacija niti bilo koji drugi detalj. Iz inventarne knjige saznajemo samo da je riječ o lokalitetu Humac kod Ljubuškog.

¹¹¹ Dobruna-Salih 1990, 239.

Najkarakterističnije su kod liburnskih cipusa, gdje su bile čest ukras na vrhovima kalote. Primjerci na liburnskim cipusima su manjih dimenzija, orijentacijski 15-ak centimetara.

U odnosu na postojanje dekorativnog rješenja s motivom šišarke, kao osnovnog determinirajućeg parametra, u arheološkoj znanosti zabilježeni su i nadgrobni stupovi, nadgrobni spomenici rotonde, nadgrobne are, urne, piramidalna kruništa većih spomenika ili mauzoleja. Ne smije se prenebregnuti ni mogućnost da je riječ o običnim arhitektonskim elementima ili čak spolijama nekadašnjih sepulkralnih spomenika, koje su naknadno dorađivane te postavljane na profana zdanja u periodu kasne antike.

Determinirajuća činjenica kod naših primjeraka su velike dimenzije od 50-ak centimetara. Velike dimenzije navode nas na zaključak da je riječ o grobnim arama. Analogije koje nas usmjeravaju prema ovom rješenju odnose se na pronađene borove šišarke većih dimenzija, koje su stajale na vrhovima grobnih ara. Ovi komparativni primjerci pronađeni su na lokalitetu *Flavia Scupinorum* u Dardaniji (Tab. 1, Sl. 3 i Sl. 3a).

Datacija naših primjeraka može se postaviti u nešto širi vremenski okvir od I do III stoljeća, kada je proces romanizacije široko obuhvaćao i unutrašnjost provincije Dalmacije. Sličan datacijski okvir zabilježen je kod različitih sepulkralnih spomenika na ovom prostoru.¹¹² Raznorodni uticaji koji su očito bili prisutni na ovom mikropodručju nisu izuzetak. Slični procesi zabilježeni su i na području istočne Bosne, gdje su pronađene stele istih karakteristika kao one pronađene na prostoru Makedonije i čak Male Azije.¹¹³ Zbog toga je postojanje šišarki na lokalitetu Humca u općini Ljubuški vrlo realno moglo doći kao rezultat uticaja i prisustva ljudi ili vojnika koji su poticali ili u jednom dijelu života boravili na prostoru uz rijeku Drinu ili na istočnoj obali Jadrana, Norika, Gornje i Donje Dakije ili drugih mjesta, gdje su takvi floralni elementi intenzivnije korišteni.

Također, kada se govori o različitim inačicama piramidalnih kruništa, iz vida se ne smije izgubiti ni realna mogućnost uticaja koji su dolazili iz područja Aquileje¹¹⁴ i generalno sjevero-

italskog prostora¹¹⁵ te područja Histre,¹¹⁶ odakle su ovi oblici mogli dospjeti i do Humca.

Prostor općine Ljubuški bogat je različitim predmetima iz rimskog perioda. Pored niza pokretnih artefakata, poput alata, oruđa, oružja, nakita, fibula, svjetiljki, medicinskih instrumenata i slično, pronađen je veliki rimski objekat, koji je najvjerojatnije bio vojnog karaktera. Kao rezultat rimske planske kolonizacije prostora današnje općine Ljubuški, konstatirane su i mnogobrojne vile, ali i nadgrobni spomenici.

Može se pretpostaviti da su ova dva kamena elementa oblika borove šišarke bila dio sepulkralne plastike, najvjerojatnije grobne are s piramidalnim kruništem, na čijim su vrhovima stajale. Uticaji sa susjednog južnog areala, ali i s područja istočno, čak i sjeverno od ovog kraja, mogli su biti uzrok njihove izrade. Isto tako, ne smije se isključiti ni činjenica da su na navedenom području, zahvaljujući vojnom prisustvu, bile zastupljene različite etničke, ali i društvene, religijske i kulturološke zajednice i pojedinci, koji su donosili i svoju običajnu praksu, uključujući i sepulkralne spomenike, moguće i iz najudaljenijih krajeva velikog Rimskog carstva.

Resume

Pine Cones Motive on two Monuments from Humac near Ljubuški

The stone monuments which are the subject of analysis in this paper are each part of a larger monument made of local stone. One of them (inv.no.208, fig. 1) is in bas-relief, the lower part of it consisting of a simple moulded base with the pine cone above. The scales are rhomboid. The cone is 49 cm in height, with a circumference of 95 cm. There is no groove at the base. The other pine cone (inv.no.209, fig. 2) is of yellow stone, also in bas-relief. Unlike the first, this has no base. The scales are rhomboid, and resemble a mesh or net. The carving is clumsy. This pine cone too is 49 cm in height with a circumference of 95 cm, and, like the first, has no groove at the base. In other words, the

¹¹² Zotović 1995, 18.

¹¹³ Ibid., 20.

¹¹⁴ Scrinari 1972, 137; Dexheimer 1998, 9.

¹¹⁵ Maršić 2006, 114-115.

¹¹⁶ Starac 1995, 72, Tab. 1, Sl. 5, Tab. 3, Sl. 1-7, Tab. 5, Sl. 3.

two pine cones are alike in size and appearance, essentially differing only in the type or colour of the stone.

Cones are the organs on conifers that bear the reproductive structures or sporophylls. Conifers are generally monoecious, bearing both male and female cones on the same tree; those that bear. Male and female cones on separate trees are dioecious. The male or pollen cones of most species consist of modified leaves radiating from the centre, while the female or seed cones are more woody, with imbricate scales. The scales are of two types – bract scales and seed scales. As the cone matures, the scales open to allow the seed to escape. This is the moment of fertility, represented symbolically on funerary monuments, hence the frequent occurrence of pine cones on Roman tombs. Pliny the Elder wrote of a species of pine with cones that ripened all year round. Thus the ancient Greeks and Romans regarded the pine cone as a symbol of fertility and reproduction, and of the eternal renewal of the cycle of life.

The pine cone also features in the art and iconography of antiquity. As a floral decorative element, it is quite common on a wide range of objects dating from throughout antiquity, mainly on pottery artefacts, especially lamps, decorative architectural features and, in particular, funerary sculpture, stele (Pl. 2, fig. 1) and cippi. An entire group of lamps belongs to a distinct type of figural lamp, which includes those in the shape of pine cones. As funerary sculpture, pine cones occur as a feature of the decorations in relief forming part of a larger scene on a tombstone, or as the main or only decorative detail, as in the case of our specimens. It appears that the Romans adopted the pine cone from the earlier Etruscan tradition. Evidence of this is provided by finds of square cippi with pine cones of various sizes, concentrated in Latian Etruria. These decorative details were first made in the Republic, occurring in two different forms at different periods. In the earlier, mainly associated with the Etruscan period, the surface of the pine cones looked more like a flat mesh or net, while later, in early Roman times, the cones were more realistic, with the scales carved in relief. Pines and pine-cone motifs were associated mainly with the cult of the dead. In the context of funerary sculpture, their primary meaning was that of immortality and resurrection. Both pine trees and their cones were particularly significant in the Metroac cult. Pine cones are also associated with the cult of Attis. In one version of the myth, after his self-castration and death, pine trees grew on Attis' grave. The perpetual growth of the cone symbolised his eternal life. Coniferous trees are also associated indirectly with the goddess Cybele. Since there was a direct connection between these two deities, the coniferous tree and its cones may be seen in the same inter-related context.

Iconographically, pine cones are also associated with the cult of Sabasius, who is often portrayed holding pine cones, from which it may be concluded that they were one of the most significant attributes of this deity. In the cult of Sabasius, the pine cone was a symbol of fertility and of new life. Nor should it be forgotten that pine cones feature in the iconography and cult of Dionysus, as one of his attributes. The Greek Dionysos and his Roman counterpart Bacchus are often portrayed holding a staff topped by a pine cone, as a symbol of fertility.

In the 1st century, the Romans made a huge bronze pine cone, about four metres in height, as an iconographic symbol, representing much-needed fertility. Tradition has it that it stood in a prominent position as part of the fountain close to the Pantheon and the Temple of Isis in Rome (Pl. 1, fig. 4).

In even older cults the pine cone served as a symbol of various phenomena and characteristics. Numerous monuments and reliefs of gods or rulers have been found showing them holding a sceptre topped with a pine cone, or with a pine cone in their hand or placed next to them. The Babylonian god Marduk and Tammuz, whose iconography and symbols are associated with the myth of Osiris, are portrayed holding a pine cone. The staff of the Egyptian god Osiris is also topped with a pine cone, revealing the connections and intermingling of the names and destiny of these deities. Pine cones in various forms also feature in mediaeval times, where objects such as ear-rings bore decorations in the shape of a pine cone.

The artefacts discussed in this paper are two previously unpublished stone pine cones found at Humac, in present-day Ljubuški municipality (figs 1 and 2). An analysis of these artefacts, though very challenging, suggests various possibilities for which there are more or less persuasive arguments.

1. One view is that they were the upper parts of Liburnian cippi.
2. Another view is that they were parts of funerary arae, or of the pyramidal pediment of sizeable arae, or of cippi.
3. Provisional analogies may be drawn with funerary monuments of the rotunda type,
4. or part of tombstone,
5. part of an urn,
6. part of a stela,
7. or part of a larger funerary edifice or mausoleum.
8. Finally, they may be seen simply as architectural features from a nearby Roman building.

Liburnian cippi are a specific type of tombstone typical of Liburnia. They are widespread, and fall into three distinct groups: the Krk type, the Zadar type and the Asseria type.

In terms of shape, cippi may be cylindrical or square. The latter are the most common in Bosnia and

Herzegovina, as in south-west and western Serbia and northern Montenegro, the eastern part of the former province of Dalmatia.

Cylindrical cippi are typical in particular for Liburnia and the region that gravitated towards it, where a significant number have been found. Apart from their cylindrical body, a basic feature of these cippi is the top, ending in one form or another in a pine-cone (Pl. 1, fig. 1).

Another group of tombstones with pine cones is concentrated on the coastal region of Montenegro. These are known as cubo-conical in shape.

Most Liburnian cippi are monolithic, though some have been found that were made in two parts. One part consisted of the cylindrical shaft, with the top or calotte made separately and attached in various ways to the lower part.

Since all that survives of our specimens is the top-most decorative pine cone, this is all that is available for analysis and hypothesis. As already noted, on many Liburnian cippi the calotte was topped by a decoration in the shape of a pine cone or, less commonly, of a mushroom. This decorative feature was set like an acroterion on the very top of the cippus. This type of decoration was typical of the Asserian group of cippi, and does not feature on the Zadar and Krk groups.

The decorative pine cone on this monument was particularly vulnerable, being on the very top of the cippus and attached to the calotte by a narrow neck, often moulded, and at risk of being broken off. The annular moulding was in the form of a cable twist. The workmanship of the pine cones varies, as do the shape and the treatment of the scales. Some are in high relief, others in bas-relief; the cone may be ovoid or spherical. Every specimen found to date has scales of more or less rhomboid shape.

Pine cones on other Roman monuments do not differ greatly in workmanship or form from those of the Liburnian cippi. The scales of pine cones on stele are rhomboid-oval or polygonal in shape, and are imbricated, giving them a very natural appearance.

Archaeological finds confirm that this floral detail, particularly on sepulchral monuments, was quite widespread from Histria, Liburnia, Dalmatia – especially the south and east of the province, Noricum, Pannonia, northern Italy and Gaul all the way to the later regions or provinces of Dardania, Upper and Lower Moesia, Dacia, Lower Germania and Macedonia, where it appears on stele and other types of monument.

Even though they are most commonly found on cylindrical cippi, these decorations are also known from square cippi and arae as well as other funerary monuments. In particular, they feature on or above the gables of stele. Stele have been recorded with a small square panel at the top of the gable, where a

pine cone, made separately, would probably have been attached. Pine cone motifs have also been recorded on stele found in present-day Herzegovina.

In a few instances, funerary arae could have had relief decorations, including stylised pine cones. Indeed, the rather large size of our pine cones find their closest analogies in funerary arae from the Dardanian region (Pl. 1, figs. 3 and 3a). Analysis of these two specimens from present-day Bosnia and Herzegovina, which differ from those in the neighbouring eastern Adriatic region, is all the most meaningful as a result.

When analysing our two specimens, it is crucial to bear in mind the size of the pine cones. The pine cones on Liburnian cippi of the Asserian group and of those known as cubo-conical cippi are small-sized parts or structural components of monuments, some 15 cm in height, as is to be expected given that they were decorative details surmounting the calotte. Similar small-sized pine cones have also been found on a range of monuments of a funerary nature found in the interior of the Empire, outer Dalmatia, and Dardania. Our specimens, found at Humac in Ljubuški Municipality, are significantly larger, almost 50 cm in height and almost a metre in circumference. This alone leads to the almost certain conclusion that they were not part of a Liburnian cippus. They most closely resemble larger pine cones found in Dardania, the southern regions of the province of Upper Moesia, which would corroborate this conclusion. Dardanian specimens found at Peć and Skupi, 69, 71, 73 and 87 cm in height (Pl. 2, figs. 2-5), are the closest analogies to our pine cones. The base, however, differs from ours. The Dardanian pine cones have wide bases, and some also have feet. Of the two pine cones found at Humac in Ljubuški, one has no base (fig. 2), while the other sits directly on the base, which is completely plain, consisting of a simple moulding (fig. 1), unlike those of Liburnian cippi.

Examination of the pine cones found at Humac suggests that they were probably set into the separate lower part of a monument, rather than having been part of a monolithic monument. Though the analogies are broader, monuments consisting of a rectangular base on which a decorative feature was set have been found in the interior of the Roman province of Dalmatia, and were not unknown in Upper Dacia and Lower Dacia, where monuments of this type have been found. These provide evidence that these separate floral decorative features were attached in various ways to another part of the monument. They could have been set into a groove or fitted into the lower part of the monument, which had some kind of moulding around the edges. In the latter case, the monument was probably pyramidal in shape and topped with the decorative feature. Pyramidal monuments of this kind were presumably known in Bosnia and Herzegovina.

Attempts to reconstruct some pyramidal monuments include the supposition that they were topped by decorative pine cones. In support of the hypothesis that they were made separately and then attached to a monument is the fact that the underside of our specimens shows no trace of any edge or other feature that might suggest they had been broken off some larger object. As a result, it may be assumed that our pine cones were set on a monument as a separate element. Logically, the only possible conclusion, based on their current state of preservation, with no groove, worked base, or traces of lead, is that they were set into the top of the monument within somewhat raised moulded edges.

A question to which the answer can only be hypothetical is the nature of the monument on which these pine cones stood. The most likely answer, based on provisional analogies, is that they were funerary monuments. Cuboid monuments with pyramidal tops have been found in the eastern and southern regions of the province of Dalmatia. It has long been assumed that decorative pine cones were fixed to the pyramidal top of such monuments (Pl. 1, fig. 2). Cuboid tombstones topped by a pyramid have been found elsewhere, particularly around the River Drina, where they have been found at Jabučje, Kalenići, Požega, Otanje, Glumač, Užice, Veliki Gostilj, Ustikolina, Skelani and elsewhere. The area around the Drina is known for its variety of cippi and stele, on which many decorative details have been recorded.

One possibility is that our pine cones formed part of the pyramidal pediment of a sizeable sepulchral monument, probably a small mausoleum or perhaps a large ara. Similar pyramidal pediments decorated with pine cones have been found around Asseria.

Further clues may be found in funerary aerae to which pine cones had been attached. For the purpose of comparison, the most helpful are the funerary aerae found at *Colonia Flavia Scupinorum*, where two very similar aerae were found which bore large pine cones (Pl. 1, figs. 3 and 3a). These could answer the question concerning the nature of our decorative pine cones.

One possibility is that our two pine cones were from tombstones. A comparison may be provisionally made with specimens found at Stari grad in Ivanac in Croatia, based on tombstones in Noricum.

Possible analogies may be found in rotunda with a conical roof topped by a pine cone, in which the roof itself was decorated with pine-cone scales. In this case, they could have formed part of more monumental, complex monuments inspired by Hellenistic mausolea and funerary temples.

Finally, our pine cones could have been part of urns, since urns decorated with three-dimensional pine cones are not unknown. Such pine cones as part of the lid of an urn or of the central acroterion have

been recorded at Altine, Concordia and elsewhere. However, our pine cones are much larger.

In any event, they were most likely funerary in nature, regardless of the type of monument to which they were attached. It is very possible that they are a throwback, dating from late antiquity, to the aerae with pyramidal pediments modelled on those from Aquileia.

The least likely possibility is that they were architectural elements from some secular edifice in Humac. A puzzling feature that potentially allows for a new interpretation is that the underside of our pine cones is flat and nicely finished, ruling out the possibility that they were broken off some monolithic monument. Furthermore, the absence of a groove or of any traces of lead demonstrates that they were not attached by the method typical of monuments composed of two or more parts. On the other hand, it is possible that the underside was re-dressed later and that they were used as spolia in some other building, probably in late antiquity, which would not be unusual.

Another unanswered question is that of the ethnicity and social affiliation or context of the deceased or closest relative who lived and worked, and erected these monuments, in present-day Ljubuški. In the absence of any lower section or of an inscription, all these hypotheses remain to be proven or disproven. Our pine cones were chance finds, so that even their context is unknown, beyond the locality stated in the inventory.

A study of the site itself reveals that there must have been significant influence on the maker of these monuments from the military base at Humac, close to which they were found. The presence of troops, with all their diverse ethnic composition, must have made its mark on many aspects of life, including that of funerary practices. Further evidence of the very real influence that reached these parts from neighbouring regions around Zadar is provided by the Asserian group of cippi bearing pine cones. Since these decorative features occurred on monuments in the area gravitating towards present-day Herzegovina, it is entirely realistic to assume that there were some cross-cultural exchanges, if not direct, then certainly indirect. The same is true when discussing the possible identification of our pine cones as parts of funerary aerae with pyramidal pediments topped by pine cones, as recorded around the River Drina. Yet in each of the several proposed solutions, their origin could lie in the urns, stele, funerary aerae, rotundas and mausolea, as found in northern Italy, both Dacias, Noricum, the eastern Adriatic and elsewhere, where the soldiers in the nearby military facility themselves originated.

The use of pine cones in these various kinds of funerary sculpture may be dated broadly to the 1st to the end of the 3rd century.

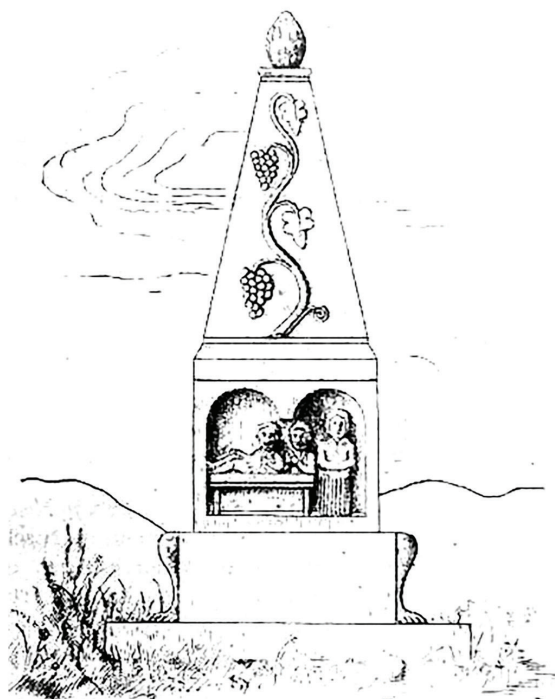
Literatura

- Atanacković-Salčić, V.* 1966, Hardomilje, Torine, Ljubuški – rimski grobovi sa spaljivanjem, Arheološki pregled 8, Beograd 1966, 114-115, 213.
- Atanacković-Salčić, V.* 1978, Gračine, Humac, Ljubuški – antički vojni logor sa naseljem, Arheološki pregled 20, Beograd 1978, 73-77.
- Atanacković-Salčić, V.* 1981, Kameni spomenici u Arheološkoj zbirki na Humcu, Naše starine XIV–XV, Sarajevo 1981, 257-284.
- Belaj, J. / Migotti, B.* 2011, Rimski grobni spomenik s lokaliteta Stari grad u Ivancu, Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu 28, Zagreb 2011, 147-168.
- Ballian, D. / Halilović, V.* 2016, Varijabilnost obične jele (*Abies alba Mill.*) u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 2016.
- Busuladžić, A.* 2007, Antičke svjetiljke u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 2007.
- Busuladžić, A.* 2010, Morfologija antičkih fibula iz zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2010.
- Busuladžić, A.* 2011, Rimske vile u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 2011.
- Busuladžić, A.* 2014, Antički željezni alat i oprema sa prostora Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2014.
- Busuladžić, A.* 2015, Rimski medicinski, veterinarski i farmaceutski instrumenti, kozmetička i ženska lična oprema iz zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja 44, Sarajevo 2015, 169-233.
- Busuladžić, A.* 2015a, Antički kameni spomenik s lokaliteta Čipuljić kod Bugojna, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu XLVIII, Zagreb 2015, 7-19.
- Busuladžić, A.* 2016, Tipologija rimskih urni iz antičke zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine 45, Sarajevo 2016, 63-105.
- Busuladžić, A.* 2016, Predmeti i prikazi erotskog sadržaja iz antičke zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine 45, Sarajevo 2016, 127-205.
- Busuladžić, A.* 2017, Tragovi antičkog teatra, muzike, gladijatorskih borbi i takmičenja iz arheoloških zbirki u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 2017.
- Buzov, M.* 2009/2011, Arheološka topografija Boke Kotorske, Kačić, Split 2009/2011, 467-486.
- Cambi, N.* 2002, Antika, Split 2002.
- Cambi, N.* 2012, Predgovor, u: Paškvalin, V. Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2012.
- Colin, D.* 2004, Rječnik simbola, mitova i legendi, Zagreb 2004.
- Cumont, F.* 1966, Recherches sur la symbolisme funéraire des Romains, Paris 1966.
- Dexheimer, D.* 1998, Oberitalische Grabaltäre. Ein Beitrag zur Sepulkralkunst der römischen Kaiserzeit, British archaeological report, series 741, Oxford 1998.
- Dobruna-Salih, E.* 1990, Borova šišarka kao dekorativni motiv sepulkralne plastike rimskog doba i njezina simbolička tradicija u području Dardanije, Arheološki vestnik 41, Ljubljana 1990, 235-248.
- Dodig, R.* 2005, The Seventh Legion's monuments in the area of Ljubuški, Illyrica antiqua, Zagreb 2005, 209-219.
- Dodig, R.* 2011, Rimski kompleks u Gračinama. Vojni tabor ili...?, u: Arheološka istraživanja u Cetinskoj krajini i Radovi kolokvija Rimski vojska u procesu romaniziranja provincije Dalmacije, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 27, Zagreb 2011, 327-345.
- Dodig, R.* 2014, Kult boga Libera na području Ljubuškog, Cleuna 1, Livno 2014, 140-148.
- Dragičević, I.* 2014, Grčko-ilirski novac Apolonije i Dirahija iz Zbrike Franjevačkog muzeja na Humcu kod Ljubuškog, Cleuna 1, Livno 2014, 95-111.
- Gabričević, B.* 1987, Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta, Split 1987.
- Greenlee, J.* 2014, Quod vocator paradiso: The pigna and the atrium of old st. Peter's, Tuscaloosa, Alabama 2014.
- Grupa autora* 1970, Rome et Vatican, Rome 1970.
- Fadić, I.* 1989, Krčka skupina liburnskih nadgrobnih spomenika tzv. Liburnskih cipusa – prilog klasifikaciji, Izdanja HAD-a 13, Zagreb 1989, 51-59.
- Fadić, I.* 1990, Aserijatska skupina liburnskih nadgrobnih spomenika tzv. liburnskih cipusa, Diadora 12, Zadar 1990, 209-301.
- Fadić, I.* 1991, Zadarska skupina liburnskih nadgrobnih spomenika tzv. liburnskih cipusa, Diadora 13, Zadar 169-213.
- Fadić, I.* 1992, Liburnski nadgrobni spomenici (Liburnski cipusi) osobitih svojstava, Diadora 14, Zadar 1992, 83-109.
- Fadić, I.* 2006, Novi liburnski nadgrobni spomenici iz Aserije, Asseria 4, Zadar 2006, 73-104.
- Ferjančić, S.* 2002, Naseljavanje legijskih veterana u balkanskim provincijama I–III vek, Beograd 2002.
- Florescu, G.* 1930, I monumenti funerari romani della "Dacia superior", Epemmeris dacoromana IV, Bucurestu 1930.
- Florescu, G.* 1942, I monumenti funerari romani della Dacia inferior, Biblioteca muzeului national de antichitati din Bucuresti, Bucuresti 1942.
- Imamović, E.* 1977, Antički kulturni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1977.
- Jovanović, A.* 1985, Nalazi iz rimskog perioda u valjevskom kraju, Istraživanja II, Valjevo 1985, 57-69.

- Jovanova, L.* 2013, Sepulchral monuments from Scupi (Colonia Flavia Scupinorum), in: Cambi N. / Koch G. (eds.), *Funerary sculpture of the western Illyricum and neighbouring regions of the Roman Empire*, Proceedings of the International Scholarly Conference held in Split, Sept. 2009., Split 2013, 709-745.
- Kremer, G.* 2001, *Antike Grabbauten in Noricum*. Katalog und Auswertung von Werkstücken als Beitrag zur Rekonstruktion und Typologie Österreichisches Archäologisches Institut, Sonderchriften 36, Wien 2001.
- Kurilić, A.* 2007, Dvije rimske nadgrobne are iz Aserije, *Asseria* 5, Zadar 2007, 83-110.
- Kurilić, A.* 2010, Komemoratori i pokojnici s liburnskih cipusa: tko su, što su i odakle su?, *Asseria* 8, Zadar 2010, 131-274.
- Marić, R.* 1933, *Antički kultovi u našoj zemlji*, Beograd 1933.
- Maršić, D.* 2006, Piramidalna kruništa iz Aserije, *Asseria* 4, Zadar 2006, 105-126.
- Maršić, D.* 2009, Ugradbeni i građevni portretni reljefi u Istriji i Dalmaciji, Zadar 2009.
- Miletić, N.* 1963, Nakit i oružje IX–XII veka u nekropolama Bosne i Hercegovine, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, n. s. A, XVIII, Sarajevo 1963, 155-178.
- Nikoloska, A.* 2010, Aspects of the Cult of Cybele and Attis on the Monuments from the Republic of Croatia, *BAR S2086*, Oxford 2010.
- Nikoloska, A.* 2013, The sepulchral character of the cult of Cybele and Attis on the monuments of Republic of Croatia, u: *Sepulkralna skulptura zapadnog Ilirika i susjednih oblasti u doba Rimskog Carstva – Zbornik međunarodnog simpozija*, Split 2013, 507-527.
- Nikoloska, A.* 2015, Evidence of “Oriental” cults from the Republic of Macedonia, in: *Romanising Oriental Gods? Religious transformations in the Balkan provinces in the Roman period. New finds and novel perspectives*. Proceedings of the International Symposium, Skopje, 18.-21. September, 2013, Skopje 2015, 257-279.
- Patsch, C.* 1914, Zbirke grčkih i rimskih starina u bosher. Zemaljskom muzeju, *Glasnik Zemaljskog muzeja XXVI*, Sarajevo 1914, 141-219.
- Paškvalin, V.* 1961, Bronzana votivna ruka iz Sasa, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine XV–XVI*, Sarajevo 1961, 203-209.
- Paškvalin, V.* 2012, *Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 2012.
- Paulys-Wissowa* 1896, *Real Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart 1896.
- Pilipović, S.* 2011, *Kult Bahusa na centralnom Balkanu I–IV vek*, Beograd 2011.
- Portella, Della I.* 2000, *Subterranean Rome*, Könnemann 2000.
- Roscher, W. H.* (ur.) 1884–1897, *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, Leipzig 1884–1897.
- Roscher, W. H.* (ur.) 1915, *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, Leipzig 1915.
- Roscher, W. H.* (ur.) 1925, *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, Leipzig 1925.
- Schober, A.* 1923, *Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien*, Sonderschriften des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien V, Wien 1923.
- Scrinari, V. S. M.* 1972, *Museo Archeologico di Aquileia – catalogo delle sculture romane*, Roma 1972.
- Sergejevski, D.* 1934, Rimska groblja na Drini (neizdati spomenici), *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine XLVI*, Sarajevo 1934, 11-41.
- Starac, A.* 1995, Rimske nadgrobne are u Puli i u Istri, *Opuscula Archaeologica* 19, Zagreb 1995, 69-95.
- Starac, A.* 1999, *Rimsko vladanje u Istriji i Liburniji I*, Pula 1999.
- Starac, A.* 2000, *Rimsko vladanje u Istriji i Liburniji II*, Pula 2000.
- Starac, A.* 2000a, Epigrafski i anepigrafski spomenici Pule (1996–1998), *Arheološki vestnik* 51, Ljubljana 2000, 233-248.
- Srejšević, D.* 1997, *Arheološki leksikon*, Beograd 1997.
- Srejšević, D. / Cermanović, A.* 2000, *Rečnik grčke i rimske mitologije*, Beograd 2000.
- Suić, M.* 1950/51, Liburnski nadgrobni spomenik (“Liburnski cipus”) s težištem na genezi i simboli spomenika, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 53, Split 1950/51, 60-64.
- Šilić, Č.* 2005, *Atlas dendroflora (drveće i grmlje) Bosne i Hercegovine*, Čitluk 2005.
- Tončinić, D.* 2011, *Spomenici VII legije na području rimske provincije Dalmacije*, Split 2011.
- Tirelli, M.* 1986, Per una tipologia delle coperture d’urna altinate: un esemplare a cuspide piramidale, *Aquileia Nostra* 57, Aquileia 1986, 793-808.
- Uranić, I.* 2005, *Ozirisova zemlja. Egipatska mitologija i njezini odjeci na zapadu*, Zagreb 2005.
- Vasić, M. R.* 1973, *Nadgrobni spomenici (stele i cipusi) u rimskoj provinciji Dalmaciji od I do IV veka nove ere (doktorska disertacija u rukopisu)*, Beograd 1973.
- Wilkinson, R. H.* 2003, *The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt*, London 2003.
- Zotović, R.* 1995, *Rimski nadgrobni spomenici istočnog dela provincije Dalmacije*, Užice 1995.

Sl. 1

Sl. 2

Sl. 3

Sl. 3a

Sl. 4

Tabla 1: Sl. 1 *Liburnski cipos* (Fadić 1990); Sl. 2 *Spomenik sa piramidalnim završetkom* (Sergejevski 1934); Sl. 3 *Grobna ara* (Jovanova 2013); Sl. 3a *Grobna ara* (Jovanova 2013); Sl. 4 *Bronzana šišarka* (Greenlee 2014)

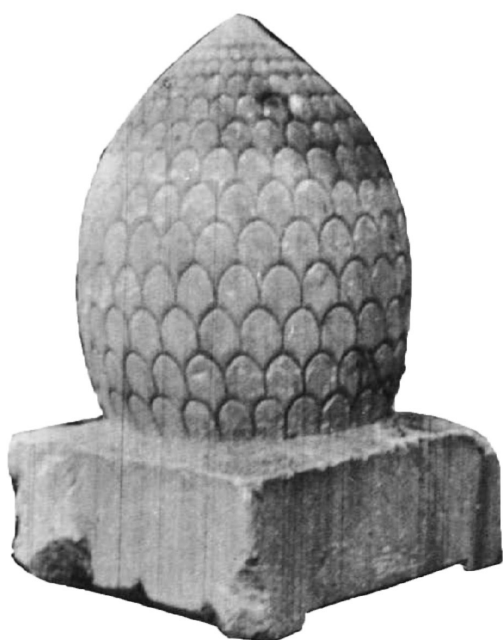
Sl. 1

Sl. 2

Sl. 3

Sl. 4

Sl. 5

Tabla 2: Sl. 1 *Stela* (Dobruna-Salihu 1990); Sl. 2 *Kamena šišarka* (Dobruna-Salihu 1990); Sl. 3 *Kamena šišarka* (Dobruna-Salihu 1990); Sl. 4 *Kamena šišarka* (Dobruna-Salihu 1990); Sl. 5 *Kamena šišarka* (Dobruna-Salihu 1990)